

ФОРМИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКА ГРАМОТНОСТ И НА ПРЕДСТАВИ ЗА СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ У УЧЕНИЦИТЕ В V КЛАС ЧРЕЗ НОВАТА ПРОГРАМА И УЧЕБНИЦИТЕ ПО ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

Георги Якимов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Настоящата статия има за цел да изясни как учебниците по история и цивилизации за V клас въздействат върху формирането на началната икономическа грамотност на учениците. При изучаването на Праисторията и Древния свят те добиват представи за стопанския живот в миналото и усвояват важни икономически понятия. Статията разглежда, анализира и сравнява учебните помагала с оглед поставената цел. Изведени са добрите примери в тях, които допринасят в най-голяма степен за изграждането на началната икономическа грамотност на учениците. Тя е важна част от формирането на тяхната гражданската култура. Темата за знанията на младите хора за икономическото развитие и тяхната икономическа култура е важна с оглед бъдещото им успешно включване в стопанския живот на съвременното българско общество.

Ключови думи: гражданско образование, икономическа грамотност, стопански живот в Древността, икономически понятия, училищно историческо образование

В началото на ХХI в. държавните образователни изисквания акцентираха върху изграждането на всеки млад българин като „свободна, морална и инициативна личност, която като български гражданин уважава законите, правата на другите, техния език, религия и култура“⁽¹⁾. В образователната сфера се утвърди разбирането, че трябва да се изгради социална култура на учениците, която да се базира на знания за демократичното общество, свободната пазарна икономика, местните, националните, европейските и глобалните институции. Познаването им се свързва с формирането на демократично гражданско поведение и гражданска активност.

Теоретиците на гражданското образование посочват, че съвременното гражданство се проявява най-вече в четири конкретни сфери – политическа, иконо-

мическа, социална и културна. Първата се отнася до правата и задълженията към политическата система. Втората включва отношението на гражданите към работния и потребителския пазар, правото на трудова заетост и осигуряването на достатъчни доходи за нормално съществуване. Социалното проявление на гражданството засяга връзките между членовете на обществото, които изискват вяност и солидарност, а културното измерение се свързва с разбиране на важността на културното наследство и уважение към културните различия (Valchev 2003, p. 59).

Повече от две десетилетия у нас получаването на граждански знания се осъществяваше от учебните предмети от културно-образователната област „Обществени науки и гражданско образование“ (предметите история и цивилизации, география и икономика и т.нар. философски предмети, изучавани в гимназиалната образователна степен) (Kolárova 2014, p. 230). Законът за училищното и предучилищното образование (в сила от 2016 г.) възлага на предмета география и икономика изграждането на базисните знания за съвременния стопански живот и основните понятия, свързани с него. Немалка част от тях се свързват и с гражданската образованост и култура на подрастващите. Те трябва да имат ясна представа за икономическите процеси по света и в България, да познават стопанския живот и икономическите перспективи на населеното място, в което живеят. Това ще им позволи да взимат най-добрите икономически решения с оглед своите интереси (Zahariev 2001, p. 139).

Историческата наука се занимава с изучаване на човешкото минало, а много важна част от него е стопанската история на човечеството. В съвременните учебници по история и цивилизации тя присъства редом с политическа, военна и дипломатическа история. Учениците изграждат представа за съзидателната част от човешката дейност, свързана с хилядолетните трудови усилия на хората в миналото. Те разбират ясно, че в своя живот всяко едно поколение участва най-вече в различни трудови дейности, че напредъкът на обществата от Древността до наши дни се дължи на човешката изобретателност, напредъка на технологиите и най-вече на непрекъснатия и съзидателен трудов процес.

Предметите география и икономика (в основното и гимназиалното образование) и гражданско образование (в горната степен на гимназиалното обучение) представят съвременното състояние на световното, континенталното, националното и регионалното стопанство, но не се обръщат към миналия стопански живот, към неговата еволюция през хилядолетията, в които всяка една цивилизация има особености в стопанското си развитие. Затова обучението по предмета история и цивилизации трябва да запълни този своеобразен вакуум, да допринесе за разширяването на икономическата грамотност на учениците. За всеки един от тях познаването на стопанския живот в миналото може да е отправна точка за разумно икономическо поведение като икономически субект (най-често като потребител, но нерядко и като предприемач) в съвременната епоха, в която гражданите ежедневно вземат важни икономически решения.

В настоящата статия разглеждаме критично как чрез новата програма по история и цивилизации за V клас и учебниците спомагат за изграждането на основите на икономическа грамотност у учениците чрез изучаването на древните цивилизации в първия прогимназиален клас. Учебната програма наложи в съвременното българско училище връщането към съдържателен модел на обучение, който е добре познат в миналото. В V клас учениците изучават Праисторията на човечеството и историята на Древния свят²⁾. Програмата поставя изисквания за познаване на основните характеристики на палеолитната епоха – най-дългата в човешкото минало. Това трябва да се осъществи на фона на описанието на географските условия и особеностите, благоприятстващи най-ранните поминъчни дейности на хората – лова и събирането на диви плодове. Учениците трябва да добият представа за появата на земеделието и скотовъдството, да определят причините за възникването им. Обръща се внимание и на друг важен етап в развитието на човешката цивилизация – добива на руди и обработката на металите. Подрастващите трябва да познават и изброяват най-важните последици от усвояването на металите.

Най-далечното минало на човечеството е свързано с номадското му състояние и поминък, свързан с лов, събиране на ядливи диви плодове и риболов, с усъвършенстване на сечивата и оръжията, с разделение на труда между мъже и жени. В повечето учебници повествованието за живота и стопанските дейности на древните хора е онагледено с подходящи илюстрации както за праисторическите времена, така и за цивилизацията на Древния изток, Древна Елада и Древен Рим³⁾.

Промените през новокаменната епоха водят до т.нар. неолитна революция (Polyak 2016, p. 35 – 40). С нея се свързват появата на земеделието, опитомяването на диви животни и развитието на скотовъдството. Голямата промяна е свързана с усядането на значителни маси от хора и изоставянето на номадския начин на живот. В новата епоха продължава разширяването на разделения на труда със зараждането на занаятите (тъкачество, грънчарство и др.), подобряването на сечивата, селектирането на растения и животни в земите на т. нар. Плодороден полумесец, в който се формират първите цивилизации. Географските, човешките и техническите фактори изиграват важна роля за техния просперитет. След запознаването с тях учениците узнават за следващата голяма стъпка на човечеството в Древния свят – появата на металургията. Тя позволява усъвършенстване оръжията и оръдията на труда. Последните допринасят за нов тласък в развитието на земеделието. Макар накратко и невинаги отчетливо, в учебниците са отразени медната, бронзовата и желязната епоха. Учениците разбират, че нивото на развитие на металургията определя икономическия напредък на всяка една от древните цивилизации, а контролирането на рудните находища (най-вече на железни руди, злато и сребро) предизвиква множество военни конфликти още в зората на развитие на човешката цивилизация (Tolmacheva 2003, p. 58).

При първоначалното запознаване със стопанско-поминъчните процеси в Древността учителите по история и цивилизации се изправят пред нелеката задача да

ги обяснят на разбираем за петокласниците език и да намерят иновативни подходи, с които да предадат представите за стопанския живот и усъвършенстването на бита (Ivanova 2017, р. 90 – 92). Учениците трябва да разберат, че всяка стопанска система от IV хил. пр. Хр. до наши дни произтича от едно основно икономическо отношение – собствеността върху средствата за производство. В Древността в най-голяма степен това е плодородната земя. Тя се превръща в най-голямата ценност на древните цивилизации. За съжаление, не във всички учебници за V клас ясно се поставя акцент върху значението на собствеността върху земята. Най-добре то е изяснено в учебниците на издателствата „Архимед и Диоген“ и „Просвета – София“. В тях категорично се посочва, че фараонът е собственик на земята, а в Древна Месопотамия едри собственици на земя са и храмовите комплекси. Историята на древните общества по поречието на реките Нил, Тигър и Ефрат е пример за иригационно земеделие. При този стопански модел решаваща роля имат държавно-обществените усилия за поддържане на канали, бентове, диги (Tolmacheva 2003, р. 58). Реките в Плодородния полумесец се превръщат и в основно средство за транспорт и осъществяване на търговски връзки. Така първите цивилизации се развиват в тясна връзка с поддържането на съоръженията за напояване на плодородните земи. Този стопански модел води до възникването на социална пирамида с няколко категории хора – свободни със собственост върху земята или други активи, свободни без собственост и роби. Последната категория се формира предимно от заробването на пленници в хода на военните кампании и в по-малка степен като резултат от възникването на дълговото робство. В учебника на ИК „Св. Георги Победоносец“ в урока за първите цивилизации чрез текст и картосхема учениците разбират, че речни цивилизации се развиват и в Древен Китай и Древна Индия – древни общества, които програмата не предвижда да се изучават. Достоинство на всички учебници е, че представят стопанските, строителните и културните достижения на Древния изток като плод на усилията на преобладаващата маса от свободни хора, а не на робския труд, който остава ограничен в земите на Египет и Месопотамия.

От друга страна, при описанието на поминъка и бита на хората в Древен Египет и Месопотамия в учебниците за V клас липсва по-категоричното представяне ролята на търговските пазари за осъществяване на връзката и отношенията между производители и потребители, както и изтъкването, че те са постоянноменящата се среда, в която хората изявяват своите икономически интереси.

Вторият важен акцент в програмата по история и цивилизации за V клас е посветен на изучаването на Древна Елада. При краткото представяне на икономическото развитие на древногръцкия свят вниманието на учениците се насочва към предимствата на географското положение, извличането на информация от исторически източници за стопанските дейности в елинските полиси, изграждането на ясна представа за социалната структура на обществото. Очертават се мащабите на Великата гръцка колонизация и особеностите на всекидневния живот

на елините. Учениците за пръв път се запознават с т.нар. морски общества, чиято икономика е силно свързана с морето, риболова, занаятите и търговията (Lenski, Nolan & Lenski 1995, p. 82). Въпреки че земеделието е основа на стопанския живот, много от древногръцките полиси са част от оживената средиземноморска търговия и значимо парично обращение. Този стопански живот и честите военни конфликти за контрол върху сухоземни и морски пътища, за важни ресурси (злато, сребро, желязо, мед, олово и др.) налагат и по-широко разделение на трудовите дейности (Robbins 1998, p. 42) и използването на робски труд.

Въпросът за собствеността върху земята в Древна Елада е представен задоволително в повечето учебници. Изтъква се, че полисът е общност от свободни граждани, собственици на земя със сигурен доход, които не разчитат на държавата и храмовете. Изключение е държавата на спартанците, в която земята е държавна собственост (Zaykov 2013, p. 8 – 18) и се разпределя на равни дялове между спартанските семейства (Heater 2004, p. 6 – 7). Но това „общество на равните“ се стреми към икономическа автаркия и се издържа от труда на поробеното коренно население (илоти) на Пелопонес. Учениците разбират, че военното могъщество и стопанският разцвет на градовете-държави се дължи на преобладаващия робски труд, че това са робовладелски общества. В същото време, невинаги обучаваните могат да разберат, че богатата, които се стичат на пазарите в древногръцките полиси, се изработват в земеделското производство, в което също се използва трудът на робите.

Макар и с немного редове, в учебниците намира място и представянето на стопанския живот в Древна Тракия. Авторите посочват, че в поминъчните дейности на траките важна роля имат земеделието, животновъдството, занаятите, лозарството, пчеларството. Не е пропуснато и представянето на социалната пирамида в тракийското общество, в което преобладават селяните, зависими от владетелите и местната аристокрация. Посочено е, че често те са притиснати както от тежката работа, така и от други задължения към господарите си. Известни разминавания в одобрените учебници се наблюдават относно наличието на робство в земите на Древна Тракия. В учебника на издателство „Архимед и Диоген“ категорично е посочено, че в Древна Тракия няма робство, докато в учебника на издателство „Просвета – София“ робите са посочени като част от обществената пирамида на древнотракийското общество. В другите учебни помагала изобщо не се споменава, че има такава група в обществото.

Важен акцент в програмата по история и цивилизации за V клас е частта за историята на Древен Рим. По отношение на стопанския живот тя не изисква много от авторите на учебниците. Те запознават учениците с местоположението на Рим, добрите условия за развитие на земеделие и животновъдство, наличието на рудни находища, морската търговия с гръцките колонии в Средиземноморието и другите предимства на областта Лациум. Чрез информация от исторически източници учениците трябва да изградят представата си за обществото, стопанските дей-

ности и всекидневието на древните римляни. Акцентираща се върху робството в Древен Рим, тъй като в сравнение с другите цивилизации в Древния свят именно в римската икономика в много по-голяма степен се използва трудът на робите, а римското общество в края на републиканския период и първите векове на империята е робовладелско общество. Древен Рим наследява и доразвива стопанските постижения на елините, като запазва предимно земеделския облик на икономиката си въпреки развития градски живот, свързан със занаятчийско производство и интензивна търговска дейност

В повечето учебници за V клас съвсем бегло е представена икономиката на Древния Рим. В някои от тях дори не се изяснява въпросът за собствеността върху земята като основен източник на блага. Положително впечатление в учебника на издателство „Булвест 2000“ прави урок-упражнение, посветен на стопанските процеси в Тракия във времето на римското владичество. Учениците трябва да работят със стопанска картосхема, която показва с условни знаци производството на земеделски култури, отглеждането на домашни животни и разработването на рудни находища. Те добиват представа и за най-важните търговски пътища в днешните български земи по време на Римската империя. Дейностите в урока-упражнение дават възможност на учениците да разберат каква е ролята на провинциите в стопанския живот на империята.

Най-голямо внимание в учебниците се обръща на представянето на социалната структура на римското общество в имперския период, в който използването на робски труд достига най-големи размери – време, в което често богатството се измерва и с броя на притежаваните роби. В повечето учебници социалната пирамида на римското общество е илюстрирана и накратко е разяснено положението на социалните групи. Акцент е поставен върху античното робство. Урок-упражнение „Робството в Древен Рим“ срещахме в учебника на ИК „Св. Георги Победоносец“. С помощта на текстове (опорен текст „Роби в Древен Рим“, мисли на античните философи Аристотел и Сенека за робите и робството и откъс от романа „Спартак“ на Р. Джованьоли), изображения, карта и въпроси учениците трябва да напишат разказ на тема „*Робите в Древен Рим – живот в немилост*“. В същия учебник в урок-упражнение за римското наследство се посочва, че достиженията в строителството на градове, арки, мостове, куполи, крепости, водопроводи и пътища се дължат на труда на милионите роби в Римската империя. Въпреки кратките текстове авторите успяват чрез изображения да покажат някои от особеностите на стопанските дейности, ежедневието на хората, техниката и природната среда, в която се развива римската икономика.

Изучаването на история и цивилизации в V клас дава възможност на учениците да изградят най-обща представа за стопанския живот в Древността. От учебниците те усвояват редица понятия, свързани с поминъчната дейност в Древния свят – неолитна революция, земеделци, номади, разделение на тру-

да, впрегатна сила, керамично производство, тъкачество, металургия, оръдия на труда, занаяти, търговия, лихвари, сарафи, частна собственост, пазар, складове за стоки, магазини и др. Те ги свързват с всяка една от изучаваните древни цивилизации. Това допринася за формирането на началната им икономическа грамотност, както и за разбирането на важноста на стопанските процеси, за създаването на представа за облика на изучаваната цивилизация. В новите учебници има повече уроци, които дават възможности за създаване на различни умения у учениците (уроци за практически дейности и тематични упражнения), част от които допълват представите за стопанските процеси в Древността (Ivanova 2018, p. 195 – 196).

Знанията за първите човешки цивилизации, за стопанското развитие на Древния свят се превръщат във фундамент, от който учениците ще разширят представите си за икономическите процеси в други епохи (Средновековието, Новото време, Съвременността), които те ще изучават в следващите класове на своето обучение по история и цивилизации. Изследваните и сравнени в статията учебници по история и цивилизации за V клас допринасят за формирането на началната икономическа грамотност на учениците. Чрез учебните помагала петокласниците добиват представа за важноста на природните дадености за успешното стопанско развитие, за значението на собствеността, икономическата свобода и стопанската инициативност, за особеностите на трудовия процес и разделението на труда в миналото, за степента на икономическа ефективност на изучаваните древни общества, за значението на икономическата сигурност и др. Програмата и действащите учебници по история и цивилизации за V клас спомагат за началото на процеса на изграждане на осъзнато и рационално икономическо поведение на учениците. То е важно, тъй като те ще правят връзка със съвременността, ще сравняват, ще откриват общото и различното, ще разширят знанията и представите си за стопанския живот, ще усвояват нови икономически понятия. Така младите хора ще се формират като осъзнати и активни граждани в демократичното общество.

БЕЛЕЖКИ

1. Държавен вестник, бр. 90 от 2002 г.
2. <https://www.mon.bg/bg/2000>. Учебна програма по история и цивилизации за V клас (общообразователна подготовка)=
3. Вж. Арnaudов, В., Цветански, Ц., Стойчева, В. Котларска, К. 2016. История и цивилизации за V клас. София: Булвест 2020, с. 18, 20, 66, 82, 100, 130. Леков, Т., Ботева-Боянова, Д., Николов, А. & Босева, М. 2016. История и цивилизации V клас. София: Просвета - София АД, с. 18, 20, 40, 94, 108.

Матанов, Хр., Делев, П., Каснакова, Ц., Мукарзел, К. & Рангелова, Т. 2016. История и цивилизации за V клас. София: Анупис, с. 14 – 16, 17, 111 – 113, 144. Михайлова, Е., Димова, М., Чолаков, И., Иванов, Г. 2016. История и цивилизации V клас. София: Просвета Плюс ЕООД, с. 20, 22, 92 – 94. Порожанов, К., Порталски, А., Бенчева, К. & Менкова, М. 2016. История и цивилизации за V клас. София: Институт за образователни политики „Архимед и Диоген“, с. 18, 14, 38 – 39, 58, 60, 96 – 97, 112, 120. Якимов, Г. Иванчев, А. 2016. История и цивилизации за V клас. София: ИК „Св. Георги Победоносец“, с. 18 -19, 20 -21, 29, 65, 92, 106, 124 – 125; 135. Колев, В., Грозев, К., Михнева, Р., Зарков, Т., Караджинев, Ив. & Цветанова, Р., 2016. История и цивилизации за V клас. София: Даниела Убенова, с. 15, 80 – 81, 93.

ЛИТЕРАТУРА

- ВЪЛЧЕВ, Р., 2003. *Образование за демократично гражданство. Книга за учителя. Среден курс.* София.
- ЗАЙКОВ, А.В., 2013. *Общество древней Спарты. Основные категории социальной структуры.* Екатеринбург.
- ЗАХАРИЕВ, З., 2001. *Гражданско образование, Книга за учителя.* София.
- ИВАНОВА, Ц., 2017. Космополитният свят на Античността в иновативните подходи в учебния дискурс. *Любословие*, 17.
- ИВАНОВА, Ц., 2018. В търсене на нова парадигма или изкуството да преподаваш история днес. В: *Понятия, ценности, промени. Историята: време и реалности.* Том 13. Варна: Фабер, 190 – 197.
- КОЛАРОВА, Ц., 2014. *Гражданско образование в университета.* София: Авангард Прима.
- ПОЛЯК, Г.Б., 2016. *Экономическая история.* Москва.
- ТОЛМАЧЕВА, Р. П., 2003. *Экономическая история.* Москва.
- HEATER, D., 2004. *A brief history of citizenship.* New York.
- LENSKI, G., NOLAN, P., LENSKI, J., 1995. *Human Societies: An Introduction to Macrosociology.* (7th edition.) New York.
- ROBBINS, L., 1998. *A History of Economic Thought.* New Jersey.

REFERENCES

- HEATER, D., 2004. *A brief history of citizenship.* New York.
- IVANOVA, Tz., 2017. Kosmopolitniyat svyat na Antichnostta v inovativnite podhodi v uchebniya diskurs. *Lyboslovie*. 17.
- IVANOVA, Tz., 2018. V tarsene na nova paradigma ili izkustvoto da prepodavash istoriya dnes. In: *Ponyatiya, tsennosti, promeni. Istoriyata: vreme I realnosti.* Volume 13. Varna: Faber, 190 – 197.
- KOLAROVA, Tz., 2014. *Grazhdansko obrazovanie v universiteta.* Sofia: Avangard Prima.

- LENSKI, G., NOLAN, P., LENSKI, J., 1995. *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*. (7th edition.) New York.
- POLYAK, G. B., 2016. *Ekonomicheskaya istoriya*. Moskva.
- ROBBINS, L., 1998. *A History of Economic Thought*. New Jersey.
- TOLMACHEVA, R., 2003. *Ekonomicheskaya istoriya*. Moskva.
- VALCHEV, R., 2003. *Obrazovanie za demokratichno grazhdanstvo. Kniga za uchitelya. Sreden kurs*. Sofia.
- ZAHARIEV, Z., 2001. *Grazhdansko obrazovanie, Kniga za uchitelya*. Sofia.
- ZAYKOV, A.V., 2013. *Obshtestvo drevney Sparty. Osnovnie kategorii sotsialnoy struktury*. Ekaterinburg.

FORMATION OF ECONOMIC LITERACY AND PERCEPTIONS OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE 5TH-GRADE SCHOOL STUDENTS THROUGH THE NEW PROGRAMME AND THE TEXTBOOKS IN HISTORY AND CIVILIZATIONS

Abstract. This article aims to explain how the textbooks for the subject History and Civilizations in the 5th grade influence the formation of the initial economic literacy of the school students. By studying prehistory and the ancient world they learn about the economic life in the past and acquire some important economic concepts. This article examines, analyzes and compares the textbooks with regard to the above purpose. Good examples in the relevant textbooks are shown, which to the biggest extent contribute to the formation of the school students' initial economic literacy. It is an important part of the formation of their civic culture. The topic about young people's knowledge of economic development and their economic culture is important for their successful future participation in the economic life of the present-day Bulgarian society.

Keywords: history and civic education; economic literacy; economic life in the Antiquity; economic concepts; civic education in schools

✉ **Dr. Georgy Yakimov, Assoc. Prof.**

<https://orcid.org/0000-0002-1311-8345>

Department of Archive Studies and Methodology of History Teaching

Faculty of History

Sofia University

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: g.yakimov@uni-sofia.bg